

KURT JOHANNESSENS FÖRORD

Hur blir man en skicklig talare? Det har människor grubblat över i alla tider. För språket är trots allt det viktigaste medel vi äger att förmedla kunskap, skapa gemenskap och styra människors tankar, känslor och handlingar.

Frågan var särskilt brännande under antiken. Då var de offentliga rättegångarna ett oumbärligt sätt att lösa tvister inom samhället. Vår tids rättegångar följer i mångt och mycket de mönster som först utbildades vid grekernas och romarnas domstolar. Då avgjordes stora politiska frågor genom debatter i de grekiska folkförsamlingarna eller den romerska senaten. Då hölls det fester där talare skulle tolka ritens eller högtidens innebörd. Och ständigt märkte man hur vissa talare fick människor att lyssna och hur de tycktes utöva en sällsam makt över dem. Hur skulle man förklara detta? Var talandet möjligen en särskild konst, med egna regler och hemligheter som några få behärskade?

Ja, så förhåller det sig sade vissa. De hade också ett namn för denna konst, ”retoriken”. Från 400-talet f.Kr. uppstod det särskilda skolor där man fick öva sig att hålla olika sorters tal under lärarnas kritiska granskning. Det var en hård men också effektiv undervisning som kunde pågå många år. Där fick man också lära sig olika regler hur ett bra tal skulle förberedas och framföras, regler som sammanfattade oräkneliga talares erfarenheter och insikter. Ibland kunde någon lärare eller elev samla sådana regler till en särskild lärobok i retorik.

På detta sätt samlades ett oerhört yrkeskunnande i antikens talar-skolor – det finns knappast något liknande i vår tid. De retoriker som undervisade var medvetna om sin betydelse och kritiserade ofta varandras teorier och metoder. Men på en punkt var de ödmjuka: gång på gång avbröt de sin undervisning och sade att ingen kunde

Ad Herennium: Förord

nå till den sanna talekonsten bara genom övningar i en skola eller sådana regler. Den måste man lära sig genom att studera och imitera professionella talare i det verkliga livet. Därför måste man bege sig till domstolarna, till de politiska församlingarna och andra platser där erfarna och betydelsefulla medborgare samlades, för att lära sig de krav som ställdes på talare i denna hårda och skoningslösa värld.

Några av antikens läroböcker i retorik har bevarats till våra dagar. Det är till exempel Aristoteles' *Retorik* där han med analytisk skärpa försöker avgränsa retoriken från dialektiken och utforma den till en egen teori om språket, människan och samhället. Det är Ciceros *De oratore*, "Om talaren", där några män med djup erfarenhet av politiken hyllar vältaligheten som grunden för allt samhällsliv och all kultur och humanitet. Det är Quintilianus' *Institutio oratoria*, "Undervisning i talekonsten", där denne berömde retor sammanfattar sitt väldiga vetande i tolv böcker.

Men det finns också en liten bok som brukar kallas *Ad Herennium*, eftersom den riktar sig till en viss Herennius. Förmodligen skrevs den 86-82 f.Kr. Vi vet inte om den fick någon betydelse under antiken. Men den rekommenderades sedan av de kristna kyrkofäderna. Därför användes den ständigt när man undervisade i retorik i de medeltida skolorna, tillsammans med ett ungdomsverk av Cicero, *De inventione* eller om "upppinnandet" av argument. Flera hundra handskrifter har bevarats, och långt fler har naturligtvis gått förlorade. Under renässansen byggde humanisterna upp en ny typ av skolor, där dagarna fylldes av retoriska övningar. Och fortfarande använde man *Ad Herennium* som lärobok eller som förebild när man själv skrev nya läroböcker i talekonsten.

Vid denna tid antog man att Cicero skrivit verket. Det ökade naturligtvis dess auktoritet. Cicero betraktades ju som den störste talare som romarna någonsin ägt. Man läste hans tal, brev och andra skrifter i alla västerländska skolor ända till 1800-talet och imiterade dem ständigt vid tal- och skrivövningarna. Ingen enskild man har haft så stor betydelse för den västerländska vältaligheten genom tiderna. Men numera betvivlar forskarna att Cicero verkligen skrivit *Ad Herennium*.

En hel del skiljer skriften från hans *De inventione*. Cicero och den okände romare som skrev *Ad Herennium* levde tydligen vid samma tid, de kan till och med ha gått i samma talarskola eller läst samma läroböcker – men det är olika temperament som återspeglas i de två verken.

Men *Ad Herennium* har sina egna förtjänster. Den är relativt kort. Den är också klar, pedagogisk och stundtals mycket personlig. Dessutom behandlar den samtliga av retorikens delar, till skillnad från *De inventione*. Detta förklarar kanske varför *Ad Herennium* blev en av de viktigaste läroböckerna i Västerlandets historia. Och fortfarande är den oundgänglig, om man snabbt vill skaffa sig en överblick av den klassiska retoriken.

Det finns tre typer av tal, säger författaren i sin inledning. Han kallar dem som brukligt var *genus iudiciale*, *genus deliberativum* och *genus demonstrativum*. I den första typen av tal anklagar eller försvarar man någon eller något, i den andra tillråder eller avråder man något och i den tredje berömmar eller klandrar man någon eller något. De tal man höll vid en rättegång hörde till den första genren, därför kallas de ”juridiska” tal eller ”rättegångstal” i denna översättning. De tal man höll i samhällliga frågor och debatter hörde till den andra genren, och de kommer därför att kallas ”politiska” tal. Den tredje typen kallas här ”panegyriska” tal. Det rör sig nämligen om lovtal som hölls vid ett högtidligt tillfälle inför en större samling av människor, på grekiska *panegyris*, eller när man på annat sätt ville karaktärisera en gud, en människa, ett folk, en stad, ett land osv.

De två första böckerna ägnas helt åt den juridiska genren, rättegångstalen. Det är typiskt för den klassiska retoriken. Rättegångarna spelade som sagt en stor roll i antikens offentliga liv. Många av tidens stora talare vann sitt anseende just genom att framträda vid domstolarna – den unge Cicero är ett berömt exempel. I talarskolorna övade man sig ständigt med att tala i komplicerade, sensationella och till synes hopplösa ”fall”.

Här behandlas först hur sådana rättegångstal skall byggas upp för att övertyga domare och åhörare så effektivt som möjligt. Detta kallas i retoriken *dispositio*. Man måste lära sig att med en lämplig inled-

Ad Herennium: Förord

ning vinna åhörarnas intresse och välvilja med olika medel, att sedan teckna en bakgrund eller göra en ”sakframställning” som det heter i vår tids rättegångar och sedan övergå till bevisning och motbevisning. Dessutom är det viktigt att fastställa vad den rättsliga tvisten egentligen handlar om, dess *status* som man brukade säga – i *Ad Herennium* väljer författaren en annan term, *constitutio*. Den klassiska retoriken försökte utarbeta en teori om hur man borde argumentera i olika typer av rättsfall. Denna *status*-lära blev ett viktigt medel för juristerna för att snabbt och effektivt finna den springande punkten i en process, den som man borde koncentrera all argumentation emot. Detta är lika viktigt i den moderna processen som för två tusen år sedan, och den gamla *status*-läran kan bevisligen vara till stor nytta även för dagens jurister. I dessa två böcker diskuteras också hur man kan utveckla, stödja och utsmycka sina argument på olika sätt och hur man bör sammanfatta och avsluta sitt tal.

Framställningen kan verka teknisk och detaljerad i överkant. Men den som har någon erfarenhet av rättegångar och domstolar kan här finna många exakta observationer av vad som faller avgörandet i en process, både när det gäller argumentationen och sättet att väcka domarnas och åhörarnas känslor. Inom den klassiska retoriken såg man också parternas tvekamp inför domarna som en urbild av all talekonst. Därför övade man sig alltid att argumentera i olika rättsfall i talarskolorna.

I den tredje boken behandlas först *genus deliberativum*, de ”politiska” talen. Där måste man använda andra typer av argument, främst de som rör nyttan och hedern. Därefter visar författaren vilka argument man bör använda när man vill prisa eller klandra någon, exempelvis i de panegyriska talen.

I den klassiska retoriken säger man att talekonsten har fem delar. I de två första böckerna uppehåller sig författaren mest vid den första delen, den som på latin kallas *inventio*, ”finnandet” eller ”uppfinnandet” av argument, men berör också den andra delen eller *dispositio*. I tredje boken går han nu igenom *dispositio* mer systematiskt. Därefter behandlar han *actio* eller framförandet som vanligen brukar vara den femte delen. Den utelämnas ofta i läroböckerna och därför

är dessa sidor särskilt intressanta. De ger en mycket levande bild av hur antikens talare varierade röst och kroppsspråk efter talets olika delar och efter de känslor de ville uttrycka och väcka hos sina åhörare.

Sedan följer ett av verkets mest originella partier. Här tar författaren upp den del av retoriken som kallades *memoria*. Detta är den äldsta bevarade framställningen av den antika mnemotekniken eller minneskonsten. Där tänkte man sig de olika delarna av ett tal som ”platser” eller rum och i vart och ett av dessa placerade man särskilt utvalda ”bilder”. På detta sätt kunde man tala obunden av något manuskript och memorera även mycket långa tal.

Hela den fjärde boken ägnas så åt den del inom retoriken som kallas *elocutio*. Här handlar det om hur en talare bör utforma själva språket. Denna bok är otvivelaktigt den mest originella och personliga i *Ad Herennium*, och även den som fått störst historisk betydelse. I inledningen reser författaren en fråga: skall man använda egna eller andras exempel när man undervisar i talekonst? Själv hävdar han bestämt att en retor måste skapa alla exempel själv, för att bevisa att han verkligen behärskar sin konst. Därför kunde man också tro att de exempel som sedan följer verkligen är författarens egna. Men klintrogna forskare har visat att han lånat många av andra, bland annat från de grekiska retorerna som han annars talar så nedlåtande om.

Efter denna ingress diskuterar författaren olika stilnivåer och ger mycket åskådliga exempel på hög stil, mellanstil och låg stil. Därefter kommer han in på det som gör stilen varierad och uttrycksfull, nämligen ord- och tankefigurerna. Här blir framställningen flödande rik och inspirerad, här beskriver författaren 64 sådana figurer med lärarrika och roande exempel och diskuterar hur och var de kan användas. Just denna del av *Ad Herennium* kom att läsas med stor iver i skolorna, och många blivande poeter, författare, predikanter och politiska talare upptäckte nog här för första gången vilka omätliga möjligheter och rikedomar språket rymmer. Andra retoriker såg denna katalog av figurer som en utmaning och försökte skapa ännu större och mer konstfulla system av figurer – det blev särskilt vanligt

Ad Herennium: Förord

under renässansen.

Just i fjärde boken aktualiseras ett evigt problem i retorikens historia. Det ansågs ju att grekerna skapat denna konst. Men nu säger författaren till *Ad Herennium* att han inte vill använda de grekiska termerna, exempelvis för figurerna. Han har nämligen försökt finna motsvarigheter till dem på latin. Sedan skulle andra romerska retoriker göra detsamma, och ibland valde man andra termer än vår författare. Detta har skapat en slags babylonisk förbistring i den retoriska terminologin. Där kan man nämligen finna flera grekiska och latinska termer för en och samma sak.

Vilken term skall man då använda? I denna översättning har vi försökt se praktiskt på problemet: det viktiga är ju inte termerna som sådana utan att vi kan beskriva språkliga fenomen så enkelt och exakt som möjligt. Därför har vi valt den term som fått mest genomslagskraft i traditionen, antingen den är grekisk eller latinsk. Ibland har vi också valt en rent svensk term när den väl täcker det antika begreppets innebörd. Allt detta kommenteras utförligt i noterna. Längst bak i boken finns dessutom ett sakregister som inkluderar det latinska originalets tekniska termer. Är man exempelvis intresserad av metaforer, kan man i sakregistret finna en hänvisning till ett bestämt parti i *Ad Herennium* och ser samtidigt att författaren översatt denna grekiska term med det latinska ordet *translatio*.

Man talar i dag mycket om Europa. Vad är det som skapat den europeiska gemenskapen? Förvisso är det handel, samfärdsel, religion, myter och historiska minnen – men också det faktum att man under många århundraden och i alla Europas länder använt samma läroböcker i skolorna. *Ad Herennium* hör till dem. Oräknliga skolgossar och studenter fick slita med den. Men samtidigt lärde de sig att tala och skriva latin på samma sätt, antingen de levde i Polen, Sverige, England eller Italien. Latinet höll ihop Europa. Och när man sedan talade eller skrev på folkspråken försökte man ofta forma orden och satserna efter de mönster och ideal som man lärt sig i den latinska vältaligheten. Detta har satt omisskännliga spår i alla europeiska språk. Och detta kan förklara att vi har lättare att kommunicera med européer än med folk från andra kulturer. Vi ingår ju alla i

Ad Herennium: Förord

en språklig gemenskap som ytterst vilar på latinet och den klassiska retoriken.

Så hör *Ad Herennium* till de mest lästa böckerna i den europeiska litteraturen. Den har aldrig översatts till svenska. Det behövdes inte förr, ända till 1800-talet läste bildade svenskar latin ungefär lika obehindrat som vi läser något på engelska. Men vi är inte lika latin-kunniga som våra fäder och därför kan vi behöva denna översättning. Här finner vi den syn på språket som präglat hela den europeiska kulturen under två tusen år. Det handlar om våra kulturella rötter. Men här finner vi också en mängd skarpsynta iakttagelser om hur man använder språket för att övertyga människor – detta har ju alltid varit kärnan i den retoriska konsten. Och den konsten är lika viktig i dag som under antiken.

Kurt Johannesson